Gereformeerde migranten

Voor mijn moeder

Gereformeerde migranten

De religieuze identiteit van Nederlandse gereformeerde migrantengemeenten in de rijkssteden Frankfurt am Main, Aken en Keulen (1555-1600)

door

Peter Gorter

Hilversum
Verloren
2021

Dit onderzoek werd gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Reiskosten voor onderzoek in het buitenland werden mede gefinancierd door Stichting De Honderd Gulden Reis.

Verblijfkosten voor onderzoek in het buitenland werden mede gefinancierd door het H. Henry Meeter Center for Calvin Studies.

De uitgave van dit proefschrift is mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van de volgende fondsen en stichtingen:
J.E. Jurriaanse Stichting
dr. C. Louise Thijssen-Schoute Stichting
dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds
Stichting Zonneweelde

Afbeeldingen op het omslag:
voorzijde, de rijksstad Aken, 1647, geschilderd door: Matthäus Merian, wikimedia;
achterzijde, Hortensia del Prado, dochter van Walter del Prato (Gualtero del Prado), 1599, geschilderd door Gortzius Geldorp, Rijksmuseum; de rijke gereformeerde koopman Walter del Prado, 1597, geschilderd door Gortzius Geldorp, Rijksmuseum.

ISBN 978 90 8704 869 3

Tevens verschenen als dissertatie aan de Vrije Universiteit Amsterdam

© 2021 Peter Gorter
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Rombus/Tanja Stropsma
Layout: Rombus, Hilversum
No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Woord vooraf 9
Afkortingen 11
Introductie 13
Theoretisch kader 16
Bronnen 21
Archiefmateriaal 24
Opzet 26

1 Zwijgen is goud 28
Nederlandse gereformeerde migrantengemeenten in Frankfurt am Main (1555-1594)
1.1 Inleiding 28
1.2 De eerste Nederlandse gereformeerde migrantengemeente (1555-1561) 30
1.3 De tweede Nederlandse gereformeerde migrantengemeente (1570-1594) 43
1.4 Het alternatief: de gemeente te Bockenheim (1595-1600) 53
1.5 Conclusie 55

2 Eenwording 56
Nederlandse gereformeerde migrantengemeenten in Aken (1557-1598)
2.1 Inleiding 56
2.2 De eerste Nederlandse gereformeerde migrantengemeente (1558-1559) 57
2.3 De tweede Nederlandse gereformeerde migrantengemeente (1567-1579) 61
2.4 Aansluiting bij de Duitse gereformeerde gemeente (1579) 63
2.5 Gereformeerde migranten uit het zuiden van de Lage Landen (1585-1598) 66
2.6 Conclusie 69

3 Clandestien 70
De Nederlandse gereformeerde migrantengemeente in Keulen (1571-1598)
3.1 Inleiding 70

3.2 Een stroom van gereformeerde migranten uit de Lage Landen (1567-1571) 72
3.3 De Nederlandse gereformeerde migrantengemeente in Keulen (1571-1598) 75
3.4 Conclusie 95

4 Sleutel tot overleven 97
De tucht in de Nederlandse gereformeerde migrantengemeenten
4.1 Doelen van tucht 99
4.2 Trappen van tucht 106
4.3 De invloed van de praktijk in de rijkssteden op de tuchtuitoefening 108
4.4 Draagvlak 111
4.5 Conclusie 112

5 Maatwerk 113
De organisatie van de Nederlandse migrantengemeenten
5.1 Kerkenraad 114
5.2 Predikanten 119
5.3 Taken door gemeenteleden 127
5.4 Samenkomsten 129
5.5 Conclusie 135

6 Balanceren 137
De rituelen van de Nederlandse migrantengemeenten
6.1 Het sacrament van de doop 138
6.2 Het sacrament van het avondmaal 144
6.3 Rituelen rond het huwelijk 149
6.4 Rituelen rond de dood 154
6.5 Conclusie 158

7 Conflict en samenwerking 160
Relaties met andere gereformeerden binnen en buiten de rijkssteden
7.1 De verdeling van nieuwaangekomen migranten 161
7.2 Binnenstedelijke relaties 163
7.3 Classes 168
7.4 Uitwisseling van informatie 171
7.5 Lokale contacten 172
7.6 Eigenbelang 173
7.7 Regionale en internationale liefdadigheid 176
7.8 Conclusie 179

Conclusie 180

Appendix 185

Geraadpleegde archieven, bronnen en literatuur 192

Summary 213

Samenvatting 220

Register van persoonsnamen 225
Register van zaken 228
Register van geografische namen 231

Woord vooraf

Het boek dat je nu in handen hebt, is niet tot stand gekomen door één mens. Afgezien van de auteur die het onderzoek deed en het boek schreef, zou dit boek onmogelijk het daglicht hebben gezien zonder alle mensen die mij hebben geholpen. Zo fleurden mijn vrouw Harriët, Emmy, mijn opa en oma, Ina, mijn ouders, schoonouders, broers, zussen, schoonzussen, zwagers, neven, nichten, neefjes, nichtjes, en vrienden mij op wanneer het academische leven zwaar op mij drukte. Mijn grote dank gaat ook uit naar mijn geweldige en scherpzinnige begeleiders Mirjam van Veen en Jesse Spohnholz. Zij hebben niet alleen veel tijd en energie gestopt in het scheppen van een nieuwe academicus, maar namen ook de tijd om mij als persoon beter te leren kennen. Daarnaast dank ik hen voor het feit dat zij mij introduceerden bij zoveel fantastische historici.

Ik begon het avontuur van promoveren samen met mijn mede-aio Inge Schipper. Het was voor mij geweldig om met haar samen te werken en ik ben haar dankbaar voor alle hulp en goede gesprekken. Graag wil ik Silke Muylaert, die halverwege mijn aio-tijd het onderzoeksteam als postdoc kwam versterken, eveneens bedanken voor alle gedachtewisselingen over uiteenlopende onderwerpen als vluchtelingen, tucht en orde. Het is voor mij een voorrecht geweest om te promoveren binnen een team en ik wil graag alle teamleden bedanken voor de persoonlijke belangstelling en gezelligheid. Daarnaast ben ik dank verschuldigd aan August den Hollander en Matthias Smalbrugge, die mij van dichtbij hebben meegemaakt en op allerlei manieren tot steun zijn geweest.

In het laatste jaar van mijn aio-tijd verbleef ik enkele maanden in de Verenigde Staten. Dit was voor mij een bijzondere en vruchtbare periode. Van harte bedank ik Karin Maag, Paul en Kim Fields, Deborah Snider, Jacob Thielman, Jean Gomes en Noah Curtin voor hun getoonde gastvrijheid, interesse en vriendelijkheid. Veel heb ik van hen geleerd. Ook denk ik terug aan de goede gesprekken met Fred van Lieburg tijdens mijn verblijf in Grand Rapids. Het *Meeter Center* aan het toenmalige Calvin College (nu: Calvin University) ben ik veel dank verschuldigd voor het toekennen van The Student Fellowship, waardoor het verblijf aldaar mogelijk werd gemaakt. Ook heb ik het geluk gehad om een maand te kunnen werken aan de Washington State University in Pullman. Het gaf mij de mogelijkheid om intensief en met veel plezier met Jesse en Daniel Fogt samen te werken. Jesse, Sheri, Daniel, Krista, Calter en Joshua wil ik hartelijk bedanken voor hun grote gastvrijheid.

Een bijzonder woord van dank heb ik voor Thomas Richter die mij wegwijs heeft gemaakt in de archieven in Duitsland. Ook bedank ik Henk van den Belt en

James Kennedy als voorzitters van de zeer leerzame NOSTER-bijeenkomsten. Ik bedank ook mijn fantastische docenten Latijn Jörn Soerink en Michel Buijs. Tertius Bolhuis en Jörg Fündling hebben mij geweldig geholpen met een aantal moeilijke Latijnse teksten. Tiemen Bosma en Tom van den End wil ik van harte bedanken voor hun tijd en waardevolle adviezen. Tijdens mijn aio-tijd heb ik veel gehad aan Relprom, een groep van promovendi die onderzoek doen op het snijvlak van geschiedenis en religie. Met een glas bier in de hand hebben wij elkaar niet alleen ondersteund in ons promotieonderzoek, maar ook persoonlijke ideeën en ervaringen uitgewisseld. Deze bijeenkomsten hebben mij meer dan goed gedaan. Mijn dank gaat dan ook uit naar Christoph van den Belt, Marleen van den Berg, Koos-jan de Jager, de al eerder genoemde Inge Schipper, Martha Visscher-Houweling en Jos de Weerd voor de goede momenten samen. Bijzonder veel dank gaat uit naar Kees de Wildt, die niet alleen mijn proefschrift taalkundig heeft gecorrigeerd, maar ook vanuit zijn expertise met zeer waardevolle adviezen kwam.

Graag noem ik de namen van diegenen die mij tijdens mijn aio-tijd korte of langere tijd van advies hebben voorzien. Ik bedank Clemens van den Berg, Jennifer Ashley Binczewski, Leon van den Broeke, Theo Brok, Christiaan Erwich, Timothy Fehler, Aza Goudriaan, Craig Harline, Jan Jorrit Hasselaar, Martine van der Herberg, Sabine Hiebsch, Freek Houweling, Miriam Jones, Johann Kaemingk, Jan van de Kamp, Jaco van der Knijff, Wouter Kroese, Erika Kuijpers, Susanne Lachenicht, Mirjam de Leeuw, Anke Liefbroer, Guido Marnef, Wim Moehn, Johannes Müller, Peter Nissen, Bert Jan Lietaert Peerbolte, Francesco Quatrini, Peter-Ben Smit, Sheri Six, Piet Visser en Marten van Willigen. Mocht ik bij al deze dankwoorden iemand over het hoofd hebben gezien, dan ik hoop ik dat diegene dit niet ziet als teken van ondankbaarheid, maar het wil vergeven in het licht van mijn soms wat wonderlijke geheugen.

Afkortingen

AEKR
: Archiv der Evangelischen Kirche im Rheinland, Düsseldorf.

Classicale en synodale vergaderingen
: H.Q. Janssen & J.J. van Toorenenbergen, *Acten van classicale en synodale vergaderingen der verstrooide gemeenten in het land van Cleef, Sticht van Keulen en Aken (1571-1589)*. Werken der Marnix-Vereeniging (serie 2, deel 2), Utrecht 1882.

Brieven
: J.J. van Toorenenbergen, *Brieven uit onderscheidene Kerkelijke Archieven*. Werken der Marnix-Vereeniging (serie 3, deel 5), Utrecht 1885.

Brieven Crusius
: H.Q. Janssen & J.J. van Toorenenbergen, *Brieven uit onderscheidene Kerkelijke Archieven*. Werken der Marnix-Vereeniging (serie 3, deel 4), Utrecht 1880.

Calvini Opera
: E. Cunitz, G. Baum & E.W.E. Reuss, *Joannis Calvini opera quae supersunt omnia*, Braunschweig 1863-1900.

DWPA (Duits-Waalse protocollen Aken)
: Archiv der Evangelischen Kirche im Rheinland (AEKR), 4 KG 004, A2, 3.

KPA (kerkenraadsprotocollen Aken)
: Archiv der Evangelischen Kirche im Rheinland (AEKR), 4 KG 004, A1, 1.

KPB (kerkenraadsprotocollen Bockenheim)
: Institut für Stadtgeschichte (Frankfurt am Main), 1.12.21.1. Deutsch-Reformierte Gemeinde, Findbuch 600, 215, 3 (1595-1600).

KPE (kerkenraadsprotocollen Emden)
: H. Schilling & K.-D. Schreiber, *Die Kirchenratsprotokolle der Reformierten Gemeinde Emden, 1557-1620* (deel 1), Keulen 1989.

KPF (kerkenraadsprotocollen Frankfurt)
: H. Meinert & D. Wolfram, *Das Protokollbuch der Niederländischen Reformierten Gemeinde zu Frankfurt am Main 1570-1581*, Frankfurt am Main 1977.

KPF (1581-1594)
: Institut für Stadtgeschichte (Frankfurt am Main), 1.12.21.1. Deutsch-Reformierte Gemeinde, Findbuch 600, 215, 2 (1581-1594).

KPF (1600-1610)
Institut für Stadtgeschichte (Frankfurt am Main), 1.12.21.1. Deutsch-Reformierte Gemeinde, Findbuch 600, 215, 4 (1600-1610).

KPK (kerkenraadsprotocollen Keulen)
H.Q. Janssen & J.J. van Toorenenbergen, *Handelingen van den kerkeraad der Nederlandsche gemeenten te Keulen (1571-1591)*. Werken der Marnix-Vereeniging (serie 1, deel 3), Utrecht 1881.

KPK (origineel) Historisches Archiv (Keulen), 2.2.2, Best. 295, 235.

KPL (kerkenraadsprotocollen Londen)
A.A. van Schelven, *Kerkeraads-protocollen der Nederduitsche vluchtelingen-kerk te Londen (1560-1563)*, Amsterdam 1921.

NBV De Nieuwe Bijbelvertaling (2004).

Introductie

De kerk in het Westen was tot in de zestiende eeuw een ongedeelde kerk gebleven. Het optreden van theologen zoals Luther, Zwingli, Melanchthon en Calvijn bracht de westerse kerk zodanig in beroering, dat zij brak en versplinterde. In deze tijd ontstond naast de katholieke kerk een lutherse, gereformeerde en doperse beweging. Het einde van de kerkelijke eenheid ging met uitbarstingen van geweld gepaard, zodat massale migrantenstromen op gang kwamen. In deze studie staan gereformeerde migranten centraal. In de Lage Landen betraden de gereformeerden pas laat het toneel. Pas rond 1550 werden zij een groep van betekenis. Evenals andere nieuwe groepen worstelden zij met de vraag hoe zij hun eigen gedachtegoed moesten afgrenzen en hoe zij zichzelf moesten organiseren.[1] Een grote groep sympathisanten van deze gereformeerde beweging nam in een periode van onzekerheid, economische malaise en religieus geweld de wijk naar het buitenland. Zij moesten in een vreemde omgeving hun gemeenten opzetten, uitbouwen en beschermen. Dit boek geeft een antwoord op de vraag hoe Nederlandse gereformeerde migrantengemeenten als religieuze minderheden in Aken, Keulen en Frankfurt am Main hun religieuze identiteit vormgaven.

Migratie was in de zestiende eeuw een massaal fenomeen. In een tijd dat religieuze diversiteit ondenkbaar was, waren vervolging en vlucht het logische gevolg van dissident geloof. De Lage Landen vormden op deze regel geen uitzondering. Keizer Karel V aanvaardde de ontstane religieuze versplintering in zijn rijk niet en probeerde de kerkelijke eenheid te herstellen door niet-katholieken te vervolgen.[2] Zijn zoon Philips II zette dat beleid voort en intensiveerde de pogingen tot handhaving van de religieuze eenheid. In golven verlieten gelovigen het land: zij zochten elders een betere toekomst. Met name de aankomst van het leger onder leiding van Alva in de Lage Landen (1567) na het turbulente Wonderjaar (1566) bracht een grote migrantenstroom op gang. Een tweede en grotere migrantenstroom begon in 1585, nadat generaal Alexander Farnese tijdens de burgeroorlog in de Lage Landen Brussel en Antwerpen had veroverd.[3] Niet alleen gereformeerden sloegen op de vlucht.

1 C. Scott Dixon, *Contesting the Reformation*, Chichester 2012, 151; P. Benedict, *Christ's Churches Purely Reformed: A Social History of Calvinism*, New Haven 2002, 545.

2 Zie bijvoorbeeld: J. Fühner, *Die Kirchen- und die antireformatorische Religionspolitik Kaiser Karls V. in den siebzehn Provinzen der Niederlande 1515-1555*, Leiden 2004.

3 H.F.K. van Nierop, 'De troon van Alva: Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand', in: *Low Countries Historical Review*, 110 (1995), 208. De meeste gereformeerde migranten waren afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden, zie: Johannes Gerobulus, Johannes Migrodius, Hubertus Franciscus en Gaspar van der Heyden (classis Walcheren) aan de Nederlandse en Waalse migrantengemeenten in Engeland, 19-08-1575, in: J.H. Hessels

Ook lutheranen, dopers en katholieken namen de wijk, voornamelijk naar het Heilige Roomse Rijk en Engeland. Volgens een schatting verlieten ongeveer honderdduizend personen de Lage Landen.[4] Het Heilige Roomse Rijk trok ongeveer dertigduizend Nederlandse migranten aan.[5]

Onder deze Nederlandse migranten bevonden zich duizenden gereformeerden, die in het Heilige Roomse Rijk Nederlandse gereformeerde migrantengemeenten stichtten. Deze studie richt zich op de ruim tweeënhalfduizend Nederlandse gereformeerde migranten die zich vestigden in de rijkssteden Keulen, Aken en Frankfurt en onderzoekt de religieuze identiteit van de door hen gevormde Nederlandse migrantengemeenten. In deze studie spreek ik over migranten, niet over vluchtelingen. Een vluchteling kan omschreven worden als een persoon die zijn woonplaats ontvlucht uit angst voor aanhoudende of verwachte ontberingen die een ernstige bedreiging vormen voor zijn leven, veiligheid of de middelen om zichzelf of zijn gezin te onderhouden.[6] Zeker, er bevonden zich in de rijkssteden Nederlandse gereformeerden die als vluchteling kunnen worden aangemerkt. Deze gereformeerde vluchtelingen maakten echter deel uit van een bredere migrantenstroom. Er waren genoeg Nederlandse gereformeerden die vanuit puur economische redenen naar de Duitse rijkssteden trokken. Vaak migreerden Nederlandse gereformeerden niet om een enkele reden, maar vanwege een combinatie van religieuze, politieke en economische factoren.[7]

Omdat niet iedereen een vluchteling was, kies ik in deze studie voor de bredere term 'migranten'. Migranten kunnen gedefinieerd worden als personen die gedurende enige tijd veranderen van woonplaats over territoriale grenzen heen.[8] Als ik

(red.), *Ecclesiae Londino-Batavae archivum: Ex autographis mandante Ecclesia Londino-Batava* (deel 2), Cambridge 1889, 314.

4 Precieze cijfers zijn er niet. Het gaat hier om een schatting, zie: J. Spohnholz, *The Tactics of Toleration: A Refugee Community in the Age of Religious Wars*, Newark 2011, 28.

5 Het gaat hier eveneens om een schatting, zie: J. Briels, 'De emigratie uit de Zuidelijke Nederlanden omstreeks 1540-1621/30', in: M. Baelde (red.), *Opstand en pacificatie in de Lage Landen: Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent: Verslagboek van het Tweedaags Colloquium bij de vierhonderdste verjaring van de Pacificatie van Gent*, Gent 1976, 188. Teruggekomen in de Lage Landen zouden deze gereformeerden een grote invloed op de vorming van de gereformeerde kerk gehad hebben, zie: A. Pettegree, *Foreign Protestant Communities in Sixteenth-Century London*, Oxford 1986, 218, 308-309; Briels, 'De emigratie uit de Zuidelijke Nederlanden', 198; A.A. van Schelven, *De Nederduitsche vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland in hunne beteekenis voor de Reformatie in de Nederlanden*, 's-Gravenhage 1909, 311; R. Fruin, 'De voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde kerk van Holland', in: *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, 5 (1895), 46.

6 J. Spohnholz, *Ruptured Lives: Refugee Crises in Historical Perspective*, Oxford 2021, 2.

7 D. van der Linden, *Experiencing Exile: Huguenot Refugees in the Dutch Republic 1680-1700*, Dorchester 2015, 16-17, 38; W. Nijenhuis, 'Nederlandse vluchtelingen en vluchtelingenkerken in het zestiende-eeuwse Duitsland', in: *Kerk en theologie*, 43 (1992), 96; Briels, 'De emigratie uit de Zuidelijke Nederlanden', 184.

8 J. Lucassen & R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders: Immigranten in Nederland 1550-1993*, Amsterdam 1995, 9. Ik gebruik deze neutrale definitie van migranten omdat ik weet dat de term 'migranten' niet neutraal is en voor sommigen een negatieve bijklank heeft, zie: S. Lachenicht, 'Learning from Past Displacements? The History of Migrations between Historical Specificity, Presentism and Fractured Continuities', in: *Humanities*, 7 (2018), 1-11. Deze neutrale definitie van migranten komt niet overeen met de manier waarop de Nederlandse gereformeerden in de rijkssteden zichzelf beschreven. Deze studie laat zien dat de zelfbeschrijving van de Nederlandse gereformeerde migranten in de rijkssteden afhankelijk was van de omgeving waarin zij zich bevonden. De zelfbeschrijvingen van de gereformeerde migranten stonden op gespannen voet met de ma-